

معرفی کتاب «شرح نهج البلاغه» اثر جاودانه‌ی ابن ابی الحدید معتزلی

تهیه و تنظیم: عطا - atahm26@gmail.com
حق انتشار، منحصرأ در اختیار محل

پیش‌گفتار:

مذاهب و فرق اسلامی با همی افتراقات و اختلافهایی که در بسیاری از مسایل کلامی، فقهی یا تاریخی دارند، در چند چیز توانسته‌اند وفاقی نسبی کنند؛ قرآن، شخصیت پیامبر مکرم اسلام - صلی الله علیه و آله و صحبه و سلم - و شخصیت حضرت علی - علیه السلام - از جمله مهم‌ترین این مفاهیم و مسایل است.

به جز فرقه‌ای که در تاریخ با نام «ناصریون» شناخته می‌شوند، همی فرق اسلامی بر این موضوع متفق‌اند که علی بن ابی‌طالب اولین مردی است که اسلام آورد و جزو باتقواترین و زاهدترین صحابه به شمار می‌آید و علاوه بر خدمات و مجاهدت‌های بی‌شمارش به اسلام و پیامبر، سرسلسله‌ی دودمانی است که همگی در علم و فضل و حکمت سرآمد دوران خودشان محسوب می‌شوند.

بهترین مرجعی که می‌تواند تا حدی فضل و علم علی را منعکس کند اثر گرانبه‌ایی است که شریف رضی در قرن چهارم ق. با عنوان «**نهج البلاغه**» از سخنان و نامه‌های آن حضرت گردآوری کرده است.¹ بر این کتاب شرح‌های گوناگونی نوشته شده است که مرحوم علامه امینی در «**الغدیر**» 80 شرح از این شروح را نام برده است. سنت شرح‌نویسی بر نهج البلاغه تا کنون نیز ادامه یافته است.² با این که هر یک از این شروح در جایگاه خود واجد اهمیت است اما به اذعان بسیاری از مورخین و علما بهترین و معروفترین شرحی که بر این کتاب وجود دارد، شرح «**ابن ابی الحدید معتزلی**» است.³ در این جا خواهیم کوشید ابتدا با ارائه شرحی اجمالی از احوال و آراء ابن ابی الحدید و سپس با ذکر اوصاف مهم‌ترین اثرش، شرح

نهج البلاغه، و ترجمه‌هایی که از این کتاب شده، معرفی‌مان را از شخصیت این دانشمند بزرگ به پایان بریم.

زندگی ابن ابی‌الحدید و آثار او:

با وجود این که شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید در زمان نگارش آن میان اهل علم معروف شد، لیکن هیچ‌کس از نگارنده‌ی آن زندگی‌نامه‌ی درخوری گردآوری نکرد و نام او در بسیاری از منابع رجال آن دوره ثبت نشده است. شاید برخی هم به عمد چیزی درباره‌ی او ننوشته‌اند.

با این همه می‌دانیم وی روز اول ذی‌الحجه 586ق. مطابق 30 دسامبر 1190م. در مداین، شهر باستانی ایران، از خانواده‌ی فرهیخته و اهل دانش متولد شد. در بغداد تحصیل کرد و در همانجا به خدمت دستگاه خلافت عباسی در آمد. در آن روزگار (یعنی قرن هفتم ق.) شیعیان نفوذ زیادی در دستگاه خلافت داشتند، که یکی از مشهورترین‌شان «ابن علقمی» وزیر دانشمند و امامی «مستعصم» عباسی، آخرین خلیفه‌ی دستگاه عباسیان بود. وی به ابن ابی‌الحدید توجه زیادی نمود و او را به نوشتن شرحی بر نهج‌البلاغه تشویق نمود. ابن ابی‌الحدید هم این کتاب را به همراه مجموعه‌ای از اشعارش به نام «سبع العلویات»، که موضوع آن فتح خیر و مدح پیامبر و علی -علیهما السلام- به همراه مرثیه‌هایی بر امام حسین است، به ابن علقمی تقدیم نمود. وی تالیفات بسیاری در زمینه‌های گوناگون دارد؛ از جمله نقدها و شرح‌هایی که بر رسائل بوعلی، فخر رازی و غزالی در فلسفه نگاشته است و حاشیه‌هایی که بر کتب کلامی و حدیثی از دانشمندانی چون سید مرتضی، زنجشیری، سید رضی و ابن اثیر نوشته است.⁴

بنابر گزارش‌هایی مرگ او به احتمال زیاد مصادف است با فتح بغداد توسط مغول‌ها. با این حساب وی به سال 656 ق. در بغداد به سن 70 سالگی درگذشته است. داستان‌هایی که حکایت از اسارت او و حکم قتل او توسط مغول‌ها و رهایی او با وساطت «خواجه نصیر الدین طوسی» دارد خالی از سند است.⁵

آراء و افکار ابن ابی‌الحدید و مذهبش:

ابن ابی‌الحدید در زادگاه خود اندیشه‌ی معتزلیان بغداد و بصره و بسیاری دیگر از نخله‌های کلامی را به وسیله‌ی مطالعه‌ی آثار ایشان فراگرفت و مکتب «معتزله‌ی بغداد» را اختیار کرد.⁶ وی پس از عزیمت به بغداد و تحصیل در مدرسه‌ی نظامیه نزد بسیاری از علمای شافعی-مذهب تلمذ کرد. فلذا بسیاری او را از لحاظ فقهی پیرو مذهب شافعی می‌دانند. هرچند وی چندان عنایتی به علم فقه نداشت.

اخیرا جریان اکثریت اسلام (یعنی اهل تسنن) در تلاش است ابن ابی‌الحدید را پیرو مکتب تشیع جلوه دهد تا بدین وسیله سخنانی را که وی در افضلیت علی و اهل بیت -علیهم السلام- و در نقد و طعن خلفای سه‌گانه ایراد کرده است از حییز انتفاع خارج کنند.

با این وجود مستنداتی که نشان دهد وی سنی مذهب بوده بسیار بیش از آن است که بتوان همه را انکار کرد.⁷ شاید با توجه به قصاید سبع علویات و با توجه به دوستی و مصاحبت او با ابن علقمی است که تنی چند از علمای رجال (از جمله «ابن کثیر» در البدایة و النهایة) وی را شیعی «غالی» قلمداد کرده اند. که این مطلب قطعاً مورد تردید است.

« شرح نهج البلاغه »

مهم‌ترین اثر ابن ابی الحدید، چنان که اشارت رفت، کتاب شرح نهج البلاغه‌ی اوست که از کتب معتبر و مهم ادبی، تاریخی و کلامی است و از همان زمان تالیفش شهرت یافته و محل مراجعه و استفاده‌ی دانشمندان قرار گرفته است.

چگونگی تالیف کتاب

مؤلف خود در مقدمه‌ی کتاب می‌گوید ابتدا وقتی که ابن‌علقمی، وزیر شیعی خلیفه، او را بر این کار واداشت، او شرحی مختصر مشتمل بر معانی و لغات غریبه نوشت و به همین اکتفا کرد. اما بعد فکرش دگرگون شد. او خود در مقدمه کتاب این‌گونه توصیف می‌کند:

« ولی چون [این بنده] در آن باره نیکو اندیشید، دید که این جرعه‌ی اندک، تشنگی را فرو نمی‌نشانند که بر عطش می‌افزاید و کافی نیست؛ بدین سبب... سخن را در شرح آن گسترش داد، گسترشی که شامل مباحث لغوی و نکات معانی و بیان و توضیح مشکلات صرفی و نحوی بود و در هر مورد شواهد دیگری، از نظم و نثر، که مؤید آن باشد، آورد و در هر فصل کارها و وقایع تاریخی مربوط به آن را شرح داد و... در هر مورد که در شرح نیازی به آوردن انساب و امثال و نکات لطیف بود فروگذاری نکرد. و این شرح را با مواعظ و اشعار زهد و دینی آراست و حکمت‌های گران‌بها و آداب و عادات و خلق و خوی مناسب با موضوع را آورد؛ و چنان رشته‌ی گهر و گردن‌بند آراسته‌ای شد که بر هر رشته و آویزه‌ی رخشان پهلوی می‌زند و مایه‌ی رشگ و شرم‌ساری هر بوستان و گلستان است...»⁸

تالیف کتاب 4 سال و 8 ماه طول کشید که خود ابن ابی الحدید از تطابق مقدار زمان نگارش کتاب با مقدار زمان خلافت امیرالمومنین علی اظهار نیک‌بختی می‌کند.

اندر کیفیت و کمیت کتاب

این کتاب توسط مؤلف در 20 جلد نگاشته شده است و چنان که او تأکید دارد واجد جنبه‌های گوناگون و بسیاری است. اما به نظر می‌رسد سه جنبه بر دیگر جنبه‌ها برتری دارد؛ که عبارت‌اند از:

الف. جنبه‌ی ادبی؛ بد نیست بدانید در مجموع هشت‌هزار بیت شعر در این کتاب در موضوعات نحوی و لغوی آورده شده که خود 400 صفحه را در برمی‌گیرد.

ب. جنبه‌ی تاریخی و اجتماعی؛ در این باره توضیح جداگانه‌ای داده خواهد شد.

پ. جنبه‌ی کلامی، که این جنبه از لحاظ کمی بر دو جنبه‌ی پیشین برتری دارد.⁹

« جلوه‌ی تاریخ در شرح نهج البلاغه »

قسمت‌های تاریخی این کتاب از لحاظ تعدد منبع نقل و وثاقت تاریخی بی‌نظیر است؛ چرا که مولف از مخزن بی‌کران کتابخانه‌های خلیفه‌ی عباسی بهره می‌برده است.¹⁰ البته تنها شرح خطبه‌ها و نامه‌های حضرت علی واجد نکات تاریخی بوده و در میان شرح حکمت‌ها نکته‌ی قابل ذکر تاریخی یافت نمی‌شود. با این وجود سودبخش‌ترین و عام‌پسندترین بخش کتاب همین نکات تاریخی-اجتماعی آن است. به ویژه تاریخ صدر اسلام و نیمه‌ی نخست قرن یکم هجری که در این کتاب به جذاب‌ترین وجه ممکن منعکس شده است.

همین جذابیت و سادگی بود که سبب شد مرحوم دکتر محمود مهدوی دامغانی دست به تلخیص و ترجمه‌ی این جنبه از شرح نهج البلاغه بزند و اثر تاریخی ارزنده‌ای را به زبان فارسی به جا بگذارد. این ترجمه در 8 جلد توسط نشر نی با نام «جلوه‌ی تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید» به چاپ رسیده است. مترجم بر این باور است که این تنها معادل ترجمه‌ی دو جلد از شرح نهج البلاغه است و ترجمه‌ی کل این اثر عظیم نیازمند کاری گروهی و طولانی مدت است. البته پیش از این هم سعی در ترجمه یا تلخیص این کتاب شده است ولی هرگز هیچ کدام به روانی و توفیق این 8 جلد نرسیدند.

چون به شخصه در دوران دبیرستان با مطالب تاریخی این کتاب، در مورد احوال و اقوال صحابه و تابعین، انس زیادی گرفتم و مطالب زیادی آموختم، به هر کس که به این قبیل مطالب علاقه دارد توصیه می‌کنم حتماً نگاهی به آن بیندازد.

پایان

پانویس‌ها:

¹ برای اطلاعات بیشتر درباره‌ی نهج البلاغه و مولف آن نک:

الف. مقدمه‌ی سید شریف رضی بر نهج البلاغه.

ب. مقدمه‌ی ابن ابی الحدید بر شرح نهج البلاغه، «جلوه‌ی تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید»، ترجمه‌ی دکتر محمود مهدوی دامغانی، ص 27.

پ. مقدمه‌ی عالمانه‌ی مرحوم سید جعفر شهیدی در ابتدای ترجمه‌اش بر نهج البلاغه.

² برای آگاهی از شروحي که بر نهج البلاغه موجود است نک. مقدمه‌ی دکتر محمود مهدوی دامغانی بر «جلوه‌ی تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید»، نشر نی، تهران 1379خ، ص پنج و شش.

³ دکتر محمد معین، ذیل «نهج البلاغه». همچنین نک. پانویس پیشین ص هفت یا سیزده.

⁴ برای نوشتن این بند از مقدمه‌ی دکتر محمود مهدوی دامغانی، پانویس 2، بهره گرفتیم.

⁵ برای نمونه نک. [ویکی‌پدیا](#) مدخل [ابن ابی الحدید](#).

⁶ برای آگاهی از چیستی «معتزله»، علی‌الخصوص دو مکتب بغداد و بصره و تفاوت‌شان نک. توشی هیکو ایزوتسو، «مفهوم ایمان در کلام اسلامی»، سروش، تهران 1380 خ، ص 53-56.

⁷ برای آگاهی از مصادیقی که اثبات می‌کند ابن ابی الحدید از اهل تسنن است، نک. مقاله‌ی «ابن ابی الحدید»، دایرة‌المعارف تشیع، ج 1، زیر نظر بهاء‌الدین خرمشاهی و کامران فانی، تهران 1375 خ. همچنین نک. مقدمه‌ی دکتر محمود مهدوی دامغانی، پانویس 2، ص پانزده.

⁸ ابن ابی الحدید، «جلوه‌ی تاریخ در شرح نهج‌البلاغه ابن ابی الحدید»، ترجمه‌ی مهدوی دامغانی، نشر نی، تهران 1379 خ. ص سیزده و چهارده.

⁹ مهدوی دامغانی، منبع پیش‌گفته، ص هجده.

¹⁰ برای آگاهی از منابعی که مولف برای ذکر مسایل تاریخی به آن ارجاع داده است، نک. مقاله‌ی «ابن ابی الحدید»، دایرة‌المعارف تشیع، ج 1، زیر نظر بهاء‌الدین خرمشاهی و کامران فانی، تهران 1375 خ.